

20592 .

474.016

KOLA

P

X



Aleksander KOLAŃCZUK

PIKULICE

**UKRAIŃSKI
CMENTARZ
WOJENNY**

Aleksander Kolańczuk

PIKULICE

UKRAIŃSKI
CMENTARZ
WOJENNY

*Aleksander Kolańczuk. Pikulice: U k r a i ń s k i
cmentarz wojenny. Przemyśl 2003, 12 s.*

W drugiej połowie XIX wieku na południowo-wschodnich obrzeżach Przemyśla zbudowane zostały artyleryjsko-kawaleryjskie koszary, które stanowiły część składową Twierdzy Przemyskiej. W jej bazie w 1914 roku znajdowało się 128 tysięcy ludzi, 15 tysięcy koni oraz duże ilości sprzętu wojennego (1050 dział, z tego 776 fortecznych i 180 rezerwowych)¹. Twierdza była dobrze przygotowana do obrony w trakcie walk z nacierającymi od jesieni wojskami rosyjskimi (ponad 230 tysięcy), jednak skuteczność obronna osłabiała różne czynniki, między innymi wielonarodowość załogi (Austriacy, Chorwaci, Czesi, Polacy, Słowacy, Serbowie, Ukraińcy) i liczni szpierzy – dochodziło do wielu samosądów na ludności ukraińskiej (o orientacji staroruskiej) i żydowskiej. Na przykład, 14 września 1914 roku konwojujący Ukraińców (Rusinów) oddział austriacki pod dowództwem D. Szajnera zakatował w drodze z dworca kolejowego do obozu jenieckiego w Bakończycach 46 osób². W nocy z 21 na 22 marca 1915 roku zerwano mosty, forty i radiostację. Do niewoli rosyjskiej dostało się: 9 generałów (w tym jeden z 4 generałów Ukraińców tej armii Feliksa Szeparowicza, który zmarł w niewoli w Syberii), 93 oficerów sztabowych, 2500 wyższych oficerów i 117 tysięcy żołnierzy³. Przy zdobywaniu twierdzy zginęło około 40 tysięcy żołnierzy rosyjskich (w większości Ukraińców; wśród zmobilizowanych w 1914 roku do armii rosyjskiej 16 milionów poborowych, było około 6 ml Ukraińców, a w jednostkach na Południowo-Zachodnim Froncie stanowili oni większość. Byli oni także w składzie dowództwa; gen. por. Mykoła Wołodczenko,

gł. inspektorem artylerii 3. armii rosyjskiej, a po upadku twierdzy komendantem Przemyśla⁴).

W końcu 1918 roku i na początku 1919 w trzech byłych koszarach stanowiących zaplecze twierdzy „Przemyśl” zorganizowano obozy dla jeńców z armii Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej i internowanych przewencyjnie Ukraińców z Galicji i Wołynia⁵. Osadzono w nich także na okres przejściowy (około 1300 osób) jeńców z oddziałów ukraińskich biorących udział w walkach polsko-ukraińskich na terenie Przemyśla i okolic⁶. W maju 1919 roku, w wyniku polsko – ukraińskiego konfliktu zbrojnego na Wołyniu, do obozu skierowano także 699 jeńców Armii Ukraińskiej Republiki Ludowej (AURL)⁷. W połowie 1919 roku w Pikulicach, obok 699 jeńców AURL przebywało 2978 jeńców z Armii Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej i 243 osoby cywilne⁸.

W ostatnich dniach listopada 1920 roku w Pikulicach znaleźli się także internowani żołnierze armii Ukraińskiej Republiki Ludowej. Byli to żołnierze I Dywizji Zaporoskiej z jej dowódcą gen. Hawryłą Bazylskim i jego zastępcą gen. Mykołą Jasznyczenką, dowódcami 3 brygad: 1. Zaporoskiej – dowódca płk Iwan Dubowyj, 2. Zaporoskiej – dowódca płk Iwan Łytwynenko, 3. Zaporoskiej – dowódca płk Ihor Trocki, oraz 1. Brygady Artylerii – dowódca płk Semen Łoszenko, pułku Czarnych Zaporozców – dowódca płk Petro Diaczenko, sotni kawalerii – dowódca cotnyk Jakiw Petruś, sotni karabinów maszynowych – dowódca ppłk Stepan Samijlenko, sotni transportu – dowódca sotnik Mychajło Szadryn, a także oddziały służb technicznych armii, załogi pociągów pancernych „Karmaluk”, „Kozak” i „Zaporożec”⁹. Przez krótki okres przebywały w obozie także inne oddziały i liczna grupa oficerów Ministerstwa Spraw Wojskowych,

sztab Dywizji Karabinów Maszynowych z dowódcą gen. Ołeksandrem Burkiwskim.¹⁰. W końcu grudnia 1920 roku w obozie przebywało 3747 jeńców i internowanych, w tym 3013 z internowanej armii ukraińskiej¹¹, a w lutym 3317 internowanych ukraińskich w tym 805 oficerów, 2445 szeregowców i 77 kobiet z dziećmi¹².

Mimo trudnych warunków życiowych, od grudnia 1920 roku w obozie rozwijała się działalność kulturalno-oświatowa. Jej organizatorem był wydział pracy kulturalno-oświatowej I Dywizji Zaporoskiej i prawie tysięczna grupa oficerów, zwłaszcza powołanych do wojska nauczycieli. Już w końcu grudnia ukazało się satyryczne pismo *Żało (Żądło)*, w styczniu rozpoczęła działalność spółdzielnia spożywcza *Piktuwannia (Troska)*, która wkrótce zmieniła nazwę na *Zaporożec*. Jej organizatorem i przewodniczącym Zarządu był J. Slipaczynski¹³. 23 stycznia 1921 roku zatwierdzono statut towarzystwa *Proswita (Oświata)* i powołano kilka jego sekcji: oświaty, sztuki, bibliotekarstwa, wydawniczą, spółdzielczą, sportową. Działaczami tej organizacji byli: ppłk Mykoła Hawryszko, sotnik Mychajło Ostrowercha ps. M.Osyka, sotnik Jurij Artiuszenko, chorąży Ł. Łazarenko, porucznik Andrij Kornijczuk, porucznik Mychajło Serhijenko, W. Dola, Mykoła Prasicki, Pawło Zaporozski. W krótkim czasie zorganizowano kilka kursów – z zakresu szkoły podstawowej, wiedzy o Ukrainie, języków obcych; działała pracownia sztuk plastycznych pod kierunkiem płk. Borysa Palija-Nejiłę (1876-1956) / późniejszego organizatora i kierownika pracowni ikonograficznej *Widrodzennia (Odrodzenie)* w Przemyślu, przewodniczącego oddziału Ukraińskiego Komitetu Centralnego / oraz sotnika Pawła Kowżuna i Pawła Zaporoskiego. Powołano teatr obozowy którego głównym reżyserem był sotnik Wołodymyr Daleky, a zastępcą Saływon, scenarzystą Lutyj, chór pułku Czarnych Zaporozców.

Niezależnie od występów w obozie, zespoły te prezentowały swój program w sali teatralnej Ukraińskiego Domu Narodowego w Przemyślu.

Obok tej licznej grupy, w obozie przebywało (jeszcze przed internowaniem żołnierzy ukraińskich) szesciu set jeńców bolszewickich. (Nadmierna koncentracja ludzi, "chłód i głód", anty-sanitarne warunki były przyczyną masowych zachorowań) Jednocześnie w Przemyślu osiedliło się wielu członków rządu URL, w tym między innymi dwóch ministrów (profesorów Ukraińskiego Uniwersytetu Państwowego w Kamieńcu Podolskim) Wiktor Prychod'ko i Charyton Łebid' - Jurczyk, którzy po nawiązaniu kontaktów z przemyskimi organizacjami ukraińskimi, pomagali w rozwiązywaniu wielu trudnych problemów bytowych oraz łagodzeniu napiętych stosunków między administracją polską obozu i dowódcą Grupy Wojsk URL gen. H. Bazylskim i jeńcami sowieckimi. W tym celu przebywali także w Przemyślu dowódca AURL gen. Mychajło Omelanowycz-Pawlenko oraz Główny Inspektor AURL gen. Wsewołod Petriw (mieli łagodzić zaistniałe nieporozumienia)¹⁴.

W szczytowym okresie 1919 roku w obozach przemyskich przebywało około 30 tysięcy osób¹⁵. Był to okres dużej w nich śmiertelności – dochodzącej nawet do stu zgonów dziennie¹⁶. Płnująca sytuacja w obozach przemyskich była między innymi powodem przybycia 19 lipca 1919 roku 4 osobowej Misji Ukraińskiego Czerwonego Krzyża, a jej raport opublikowany w prasie centralnej przedrukowały *Nowiny Poniedziałkowe*¹⁷ pod wymownym tytułem *Piekło w Pikulicach. ... W barakach jeńcy śpią wprost na zgnitej drewnianej lub kamiennej podłodze nie mając sienników. Z powodu wilgoci wszyscy jeńcy są chorzy na reumatyzm, zapalenie płuc i suchoty. Pomieszczenia w których przebywa internowana inteligencja ukraińska sąsiadowało z*

ustępem, skąd szedł straszny smród. Inteligencji nie wolno było komunikować się z resztą jeńców... Co dzień mieli zarejestrowanych 100 z górą chorych na tyfus. Takich chorych zabiera się do szpitala gdzie leżeli na gołej ziemi i marli jak muchy. W obozie przy ul. 3 Maja gdzie byli internowani członkowie MSJ przebywało 6 tysięcy jeńców i internowanych...

Wywołało to burzę w przemyskiej prasie, bowiem panująca w obozie w Pikulicach epidemia przeniosła się do miasta i spowodowała liczne przypadki śmierci wśród jego mieszkańców¹⁸. Sytuacja w obozie w Pikulicach była też przedmiotem obrad Rady Miejskiej w Przemyślu, podczas której radny socjaldemokrata dr Dorosz stwierdził, że *Stosunki jakie tam panują (w obozie A.K.), są hańbą dla Polski*¹⁹. Wystąpienie dra Dorosza spotkało się z poparciem burmistrza miasta Kostrzewskiego. Postanowiono zwrócić się do władz wojskowych o usunięcie występujących nieprawidłowości²⁰.

Mimo wielu krytycznych głosów w prasie sytuacja nie zmieniała się, a w kolejnych artykułach domagano się likwidacji obozu, obawiając się epidemii tyfusu w mieście. *Stwierdzono urzędowo- czytamy w kolejnym artykule²¹ - że już wiele osób zamieszkałych w Przemyślu zachorowało na tyfus plamisty, nabawiwszy się tej straszliwej choroby, pośrednio lub bezpośrednio w obozie... Są już ofiary !... Jesteśmy zdania, że władze wojskowe, pomimo chęci jak najlepszych, nie potrafią na razie w żaden sposób zaprowadzić ład i porządek. A jeśli tak jest, to dlaczego do tego KONCERNU ŚMIERCI wciągać także ludność miejską, czemuż ona ma także opłacać haracz MELOCHOWI ŚMIERCI, którego rozpychają codziennie hekatombry obozu pikulickiego....* Warunki w obozie nie zmieniły się do marca 1920 roku. Na łamach wspomnianego pisma²², czytamy, że obóz sprawił wiele

nieszczęść... *Któż zdola wrócić rodzinom żywicieli, rodzicom dzieci, kto wynagrodzi cierpienia moralne tym setkom istot osieroconych.*

Do wiosny 1920 roku zmarłych w obozach grzebano na przyobozowych polach. Po protestach rolników²³ na miejsca pochówków wybrano tereny dawnej prochowni austriackiej w Pikulicach, zniszczonej w czasie kapitulacji twierdzy w marcu 1915 roku. Uporządkowaniem i trwałym zagospodarowaniem cmentarza w Pikulicach zajęli się działacze ukraińscy z Przemyśla – członkowie powołanej tam wówczas organizacji charytatywnej „Samarytańska Pomoc” i „Brat-Bratowi”²⁴. Wkrótce po zlikwidowaniu obozów, wiosną 1921 roku, członkowie wspomnianych organizacji oraz młodzież z gimnazjum ukraińskiego w Przemyśle przy pomocy rolników z Pikulic, którzy dali do dyspozycji wozy konne do wywożenia złomu i nawożenia ziemi, wstępnie uporządkowali cmentarz na którym postawiono krzyż ufundowany przez rolnika Wasyla Mykytę z Pikulic. W pierwszą niedzielę po Zielonych Świątach 1921 roku odbyła się pierwsza procesja do Pikulic prowadzona przez biskupa Josafata Kocyłowskiego i kanonika ks. Bohaczewskiego. Panichydę celebrował osobiście ordynariusz przemyski bp Josafat Kocyłowski²⁵. Na grobach złożono wówczas pierwsze trzy wieńce. Jednocześnie w okresie letnim i wiosną 1922 roku prowadzono dalsze prace porządkowe i już w drugiej procesji na cmentarz w 1922 roku brało udział około 10 tysięcy osób, a wieńców złożono ponad 50.

Dla przyspieszenia prac porządkowych na cmentarzu, w 1922 roku przy filii Towarzystwa Opieki nad Wojskowymi Grobami w Przemyśle powołano specjalną Komisję. Po kilkuletnich staraniach uzyskano też zgodę na ekshumacje. Zajęła się tym powołana Komisja. W krótkim czasie, na przedwiośniu 1924 roku, przeprowadzono odpowiednie czynności i przeniesiono ciała

zmarłych z przyobozowych pól w Pikulicach, z Bakończycami i Zasania do wspólnych grobów w Pikulicach. Po trzyletnich staraniach, wykonano trwałe ogrodzenie i na jednej ze wspólnych mogił z usypanym kurhanem osadzono na cokole ośmiometrowy pomnik z napisem *Борцям за волю України (Bohaterom walk o wolna Ukraine)*. Pomnik ma formę stylizowanego krzyża, a jego autorką była artystka plastyk Ołena Kulczycka²⁶.

Ogółem na cmentarzu pochowano około 2 tysięcy Ukraińców, w głównej mierze jeńców armii Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej, a także internowane osoby cywilne oraz żołnierze armii Ukraińskiej Republiki Ludowej. Między innymi, pochowano tam w drugiej połowie lutego 1919 roku ośmiu kapelanów wojskowych: Mykołę Rawluka, Mychajła Huka, Mykołę Kubelnyka, Mateja Seńkę, Ołeksę Aksiuka, Jakiwa Bidaczkę, Dmytra Wujcika oraz Nykołaja Wasylkę²⁷. (Pogrzeb tego ostatniego miał bardzo uroczysty charakter, uczestniczyło w nim kilku duchownych z Hryhorijem Łakotą i liczną grupą Przemyślan).

Wielu zmarłych pochowano także na Cmentarzu Głównym w Przemyślu. Między innymi do naszych czasów zachował się grób sotnika UHA Teodora Hozy (1882-1934), porucznika UHA Semena Szkremetki (2.10.1894 – styczeń 1919). Na Głównym Cmentarzu w Przemyślu pochowanych jest ponad 20 żołnierzy ukraińskich, którzy polegli w polsko-ukraińskich walkach w listopadzie 1918 roku. Są to, między innymi: Ołeksander Bij, Stepan Brytan, Petro Czura, Bronisława Demczuk, Olha Demczuk, Taras Filcz, Iwan Hadzewycz, Petro Hołubyn, Mykoła Hrynkewycz, Andrij Kokot, Julian Kozioł, Wołodymyr Kuczerepa, Jarosław Mekełyta, Mykoła Nahajski, Łew Paszkowski, Iwan Petriczka, Jurij Zabłocki.

Niestety, w czasie prowadzonych w latach 1923/1924 prac ekshumacyjno-pogrzebowych, nie sporządzono odpowiedniej dokumentacji pochowanych – dopiero w 1931 roku zwrócono się z odezwą prasową do byłych jeńców obozów w Przemyślu o nadsyłanie nazwisk zmarłych jeńców²⁸. Wyniki tego przedsięwzięcia na razie nie są znane.

W okresie międzywojennym cmentarz w Pikulicach był miejscem manifestacji patriotycznych i corocznych nabożeństw, gromadzących czasem nawet do 30 tysięcy mieszkańców Przemyśla i okolic²⁹. Przybywały tam także delegacje z różnych miejscowości, nawet z Huculszczyzny odległej od Przemyśla o ponad 300 km³⁰.

Po drugiej wojnie światowej cmentarz został zdewastowany. Odbudowano go w 1989 roku z inicjatywy przedsiębiorcy z Przemyśla Jarosława Sydora, który również sfinansował przebudowę. Przywrócona została także tradycja corocznych nabożeństw z udziałem duchowieństwa greckokatolickiego i prawosławnego, przedstawicieli władz państwowych Polski i Ukrainy. W 1994 roku tej ukraińskiej nekropolii nadano nazwę *Ukraiński Cmentarz Wojenny*.

W 2000 roku powierzchnię cmentarza powiększono i pochowano tam szczątki 47 ekshumowanych w Birczy i Lisznej bojowników UPA.

¹ *Węgrzy w Twierdzy Przemyskiej w latach 1914-1915* Redaktor *Istvan Lagzi*. Warszawa-Przemysł 1985, s. 8.

² J. Rózański, *Tajemnice Przemyskiej Twierdzy*. Przemysł 1995, s. 72

³ *Węgrzy w Twierdzy Przemyskiej...* op. cit. s. 12.

⁴ M. Orłowicz, *Ilustrowany przewodnik po Przemysłu* Lwów 1917, s.66

⁵ O. Merac, op. cit., *passim*; *Кривава книга*, op. cit., *passim* „Український прапор”, *Вісник* 1919, nr 8 i 9.

⁶ “Доля” 1918, nr 1; “Земля Прzemyska” 1918, nr 9; Z. Konieczny, *Walki polsko-ukraińskie w Przemysłu i okolicy listopad grudzień 1918*. Przemysł 1993, s. 67.

⁷ CAW, Oddział IV NDWP (SJ), n.35a: *Wyjaśnienia MSWojsk w sprawie jeńców i internowanych udzielone Komisji Sejmowej z 6.11.1919*. O. Koляничук *Українська військова еміграція у Польщі 1920-1939*. Львів 2000, s.56

⁸ CAW, Oddział IV NDWP(SJ), l.35, -*Wyjaśnienia MSWojsk w sprawie jeńców i internowanych udzielone komisji sejmowej*.

⁹ С. Наріжний *Українська еміграція*, Прага 1942, н. 44.

¹⁰ Доля кулметної дивізії. *Тернистий шлях*. Пйотркув Триб. 1921 nr 1, s.30

¹¹ O. Koляничук *Українська військова еміграція в Польщі 1920-1939*. Львів, 2000, с. 58.

¹² *Tuchola/1914-1923/. Obozy jeńców i internowanych na ziemiach polskich 1914-1924. Opracowali: Zbigniew Karpus i Waldemar Rezmer*. Toruń 1997, s.71.

¹³ Н. Сидоренко, *Національно-духовне самоствердження*. Київ 2000, с.86.

¹⁴ *Ibidem*, s. 60.

¹⁵ *Кривава книга*, op. cit., *passim*; „Український прапор”, op. cit.

¹⁶ Р.Гамчикевич, „Пікулничі”, „Український Голос” 1919, nr 35-7.12.1919

¹⁷ *Nowiny Poniedziałkowe*, 1919 nr 39.

¹⁸ *Nowiny Poniedziałkowe*, nr 2 z 24.03. 1919; nr 23 z 25.08.1919; nr 37 z 1.12.1919; nr 38 z 8.12.1919; nr 39 z 15.12.1919; nr 9 z 1.03.1920, nr 13 z 29.03.1920; *Український Голос* nr 32, 34,35 z 1919.

¹⁹ *Кривава книга*. op.cit.s.232

²⁰ „Вперед”, Львів, ч. 170, с. 1 від 13.12.1919.

²¹ *Nowiny Poniedziałkowe* -1919, nr 38.

²² *Nowiny Poniedziałkowe*, 1920, nr 9

²³ *Пикулицький цвинтар*, „Бескид”, 7.VI. 1931, nr 8.

²⁴ *Перемишль західний бастион України*. N. Jork 1961, с. 340 і 342.

²⁵ „Бескид”, 7 VI 1931, nr 8.

²⁶ „Бескид”, Ibidem.

²⁷ „Український Голос”, 23 III 1919, nr 9.

²⁸ „Бескид”, 1931, nr 8, s.3.

²⁹ „Бескид”, op. cit.

³⁰ „Український Бескид”, 11 VII 1937, nr 26.